

Vita PRANSKŪNAITĖ

KIELĖS PAVADINIMAI LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

Nedidelio, ilga judria uodega paukštelio (*Motacilla*) daugiausia lietuvių kalbos tarmėse paplitęs pavadinimas – *kielė*¹. Tiesioginių atitikmenų lie. *kielė* turi kitose baltų kalbose, plg.: la. *ciēlava*, pr. *kylo*. Etimologai šį žodį sieja su ide. **kēi-* šaknies veiksmazodžiais, reiškiančiais judėjimą (Fraenkel 1962: 251; Karulis 1992: 170–171; Sabaliauskas 1990: 149; Toporov 1980: 361–365). Kitose ide. kalbose šio paukščio pavadinimų, tiesiog atitinkančių lietuvių *kielė*, rodos, nežinoma. Tačiau semantiniu požiūriu lie. *kielė* galima sieti su sudurtiniais kitų kalbų pavadinimais, plg.: rusų *трясогызка*, *трясохвостка*, lenkų *trzęsio-gonek*, vok. *Bachstelze*, pranc. *hochequeue*, angl. *wagtail* ir kt., kurių vienas dėmuo reiškia judėjimą, kitas – uodegą. Iš lietuvių tarmių tik viename punkte užfiksuotas tokios darybos kielės pavadinimas – *švytrauodėgė* (Musninkai, Širvintų raj.). V. Toporovas, lygindamas baltišką *kielė* su kitų ide. kalbų pavadinimais, mano galėjus ir baltų kalbose egzistuoti sudurtinį žodį su antruoju dėmeniu, reiškusiu „uodega“, nors patikimų duomenų tokios struktūros rekonstravimui nepateikiama (Toporov 1980: 364).

Kielės pavadinimas randamas K. Sirvydo žodyno pirmajame leidime (apie 1620 m.), rankraštiniame XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodyne „Lexicon Lithuanicum“, P. Ruigio žodyne (1747 m.) bei kituose XVIII–XIX a. leksikografinių darbuose ir leidiniuose (K. Milkaus, F. Kuršaičio, A. Juškos žodynuose, S. Daukanto raštuose).

Beveik visose dabartinėse lietuvių tarmėse paplitusi pastovaus kirčiavimo pavadinimo forma – *kíelė* (1), tačiau daugelyje vietų šis žodis yra ir kilnojamos (3) paradigmos – *kielė*. Daug kur abi formos vartojamos pramaišui, nors viena iš jų paprastai yra vyraujanti. Pavyzdžiui, pietų aukštaičių plote ir rytinėse kairiųjų šnektose tokia forma yra *kielė*, kitur – *kíelė*. Tiktai pastaroji forma daugiausia užrašyta visuotinio kirčio atitraukimo zonoje (pvz., šiaurinėje pane-

¹ Kielės pavadinimai, jų paplitimas ir vartojimas lietuvių kalbos tarmėse apžvelgiama daugiausia remiantis duomenimis, kurie užrašyti pagal A. Salio 1941 m. sudarytą anketą „Apklausa 1“ žodžių geografijai tirti. Tie duomenys iš daugelio Lietuvos vietų surinkti 1942–1943 m. ir toliau pildomi nuo 1972 m. Taip pat pasinaudota didžiuoju „Lietuvių kalbos žodynu“ (LKŽ), jo kartoteka ir kitais šaltiniais.

vėžiškių ploto dalyje, žemaičių tarmės plote), vakariniame kauniškių pakraštyje. Tik pakraštinėse žemaičių šnektose (Kelmė, Kuršėnai, Pagramantis, Tauragės raj., Raseiniai) pasitaiko forma ir su kilnojamuoju kirčiu. Dėl formų *kielė* ir *kielė* paplitimo dar žr. 1 pav., taip pat LKŽ V 748; *kielė* DrŽ 151; LzŽ 117.

Atskirose rytų aukštaičių ploto vietose (Ėriškiai, Panevėžys, Smilgiai) vartojama šio pavadinimo forma *kiela* (LKŽ V 748).

Tarmėse esama nemažai deminutyvinių šaknies *kiel-* vedinių: *kielaitis*, *kieliukas*, *kiel(i)ukė*, *kielūtis*, *kielūtis* (LKŽ V 748–749), *kieláike* (DrŽ 151), *kieláite* (LzŽ 117). „Apklauso 1“ duomenys dar turtingesni: užrašyta dešimt deminutyvinių *kielės* formų. Iš jų dažniausiai vartojamos: *kielėlė* (pasitaiko bemaž visame lietuvių kalbos plote), *kielikė* (į rytus nuo Šaukėnų, Užvenčio ir Šilalės, t. y. beveik visame raseiniškių plote, Klaipėdos krašto vakariniame kampe, taip pat apie Jonavą ir Kauną), *kielukė* (pietinėse dzūkų šnektose), *kieláite* (lietuvių kalbos pietryčiuose), *kielýté* (rytų aukštaičių plote apie Rokiškį, Zarasus, Molėtus). Retesni, pasitaikantys visose tarmėse deminutyviniai *kielės* vediniai: *kielūtė*, *kieliūtė*, *kieliūtė*, *kieliukas*.

Paukščio pavadinimo *kielė* šaknis atspindima ši žodį turinčių tarmių ploto vietovardžiuose ir asmenvardžiuose: *Kieliai* (Širvintų raj. kaimas), *Kielionys*, *Kieliškas* (Prienu raj. kaimai), *Kieliskės* (Kaišiadorių raj. kaimas), *Kieliškiai* (Biržų raj. kaimas), *Kieliugala* (Panevėžio raj. kaimas); *Kieliškas* (Prienu raj. ežeras) (Lietuvos 1963: 74; Vanagas 1970: 172); *Kiela*, *Kielà*, *Kielė*, *Kieláitis*, *Kieliáuskas*, *Kiėlius* (Lietuvių 1985: 988–989).

Daugiausia žemaičių tarmėje ir gretimose vakarų aukštaičių šiauliškių (Ariogala, Raseinių raj., Dimšiai, Lieporiai, Šiaulių raj., Stupurai, Joniškio raj.), rečiau kitose šnektose (pvz., Zapyškis, Kauno raj.) greta pavadinimo *kielė* vartojamas ir *ledspira*. Telšiškių ir šiauliškių plote vyrauja forma *lėdspira* (1 kirč.), o didesnėje raseiniškių dalyje (Kelmė, Raseiniai, Varniai, Telšių raj.) – *ledspirà* (3^b kirč.), žr. 1 pav., taip pat – Vitkauskas 1976: 171. Tik iš vienur kitur yra žinomos šio pavadinimo *é-* kamienės formos: *lėdspré* (1; Meškuičiai, Šiaulių raj.), *ledspyré* (3^b; Kražiai, Kelmės raj.). Tokio kamieno formą yra užfiksavęs A. Juška, plg.: „paukštis, kurs pavasarį pirmiausiai atleikia bi ledą spirti, vadinasi *ledspiré*“ (LKŽ VII 227). Daug kur šalia pagrindinės formos – *lėdspira* / *ledspirà* – užrašyta ir mažybinės (maloninės) reikšmės forma *ledspirikė*, o Kuršėnų apylinkėse – *ledspyrìukas* (Vitkauskas 1976: 171).

Tarmėse, kurioms būdingas pavadinimas *lėdspira* (*ledspirà*), dažniausiai žinomas ir pirmasis šio paukštelio pavadinimas – *kielė*. Kai kurie atsakytajai į „Apklauso 1“ klausimą nurodo, kad *ledspira* esanti kelių rūšis.

Pavadinimo *ledspira* kilmė dažnai pačių žmonių aiškinama: *kielė* parskritusi išspiria su uodega ledą, ją seniau ir vadindavo *ledspira* (Kaltinėnai, Šilalės raj. (LKŽ kartoteka)). T. Ivanauskas apie šį paukštelį rašo: „pavasari kartu su gandra pasirodo pirmosios *kielės*, dažnai ant ledo, upių bei ežerų pakraščiuose. Taigi, teisingai žemaičiai pavadino *kielė* *ledspira*, nes, jai parskritus, tirpsta pas-

kutinis ledas“ (Ivanauskas 1964: 209). Adomynėje (Kupiškio raj.) užrašyta: mėlynoji kiela atsکیدus ledą išspiria, žalioji kiela žolę atneša (LKŽ kartoteka).

Dėl to, kad pavasarį parskrenda kartu su gandrau (tarmėse vadinamu ir garniu), kielė yra įgijusi gandro draugės „reputaciją“. Kai kur (Klampusčiai, Vilkaviškio raj.) ji taip ir vadinama – *gaŋnio draūgė*. Apie kielę sakoma: ją garnys pavasarį parneša po sparnu iš pietų (Daukšiai, Marijampolės raj. (LKŽ kartoteka)), *gaŋdro atneštóji* (Dotnuva, Kėdainių raj.), kiela parlekia su storku: sako, storkas ją ant uodegos parneša (Eržvilkas, Jurbarko raj. (LKŽ V 748)), netrukus parlėks gužutis, ant uodegos parneš ledspyrėlę (LKŽ kartoteka). Pajevonyse (Vilkaviškio raj.) užrašyta kielės rūšis *garninė*, Jiezne (Prienų raj.) – *baltóji* arba *busilinė*. Šis lyginimas su gandrau ar garniu, galimas daiktas, radęsis ne vien dėl draugystės, bet ir dėl spalvos.

Be minėtų pavadinimų, vienur kitur užrašyta ir kitų šaknų pavadinimai: *piemėnė* (Šlapaberžė, Kėdainių raj.), *piemenukas* (Antalieptė, Zarasų raj.), *piemenukė* (Alovė, Alytaus raj.), *piemenaitė* (Joniškis, Molėtų raj., Krosna, Lazdijų raj., Plutiškės, Marijampolės raj.), *dikà vištáitė* (Dubičiai, Varėnos raj.). Keliose vietose užrašyta *zylė*, *zylėlė*, tačiau čia greičiausiai supainioti paukščiai, nors Lukošaičiuose (Šiaulių raj.) užrašyta *zylė kielė*. Butrimonyse (Šalčininkų raj.), Kamojyse (Baltarusija), Pliupuose (Kėdainių raj.), Rodūnioj (Baltarusija), Siesikuose (Ukmergės raj.) užfiksuotas slaviškos kilmės pavadinimas *pliska*, *pliška* (plg.: brus. *пліска*, lenk. *pliszka*²). Tos pačios šaknies yra ir skolintinių lietuvių pavardžių: *Pliskà*, *Plyskáitis*, *Pliskáuskas*, *Pliskėvičius*, *Pliskus*, *Pliškà*, *Pliškáitis*, *Pliškáuskas* (Lietuvių 1985: 477–478), plg.: brus. *Пліска*, *Пліско*, *Пліскевич*, lenk. *Pliska*, *Pliszka*.

T. Ivanauskas rašo, jog Lietuvoje aptinkamos tik dvi kelių rūšys: *baltóji* arba *žilóji kielė*, dar vadinama *lėdspira* (*Motacilla alba*) ir *geltonóji kielė* arba *bañdkielė* (*Motacilla flava*). Tačiau, jei tikėtume anketos „Apklausa 1“ duomenimis, užrašytais iš lietuvių tarmių, jų priskaičiuotume daugiau nei dvidešimt rūšių. „Rūšiuojama“ įvairiausiais požiūriais. Pagal buvimo ar lizdo sukimo vietą skiriamos tokios kelių rūšys: *kalnų*, *stóginė*, *bāly*, *vandeninė*, *pievėnė*, *arimų*. Vilkabaliuose (Vilkaviškio raj.) ir Kalvarijoje (Marijampolės raj.) užrašyta: šokinėja po arimus, dėl to sakoma, kad ją išaria. Pagal spalvą skiriama *baltóji* arba *busilinė* (*baltukė*), *geltonóji* (*geltonukė*), *pilkóji* (*pilkutė*), *mėlynóji* (*meslvóji*, *mėlynukė*, *mėlynutė*), *žilóji* (*žilukė*, *žylė*, *žylaītė*), *žėbróji*, *sidabrinė*, *šėmóji*, *širmóji*, *juodóji*. Kai kur rūšis nusako konkrečios kūno vietos spalvą ar spalvotumo pobūdį: *geltonsnāpė*, *raudonpiļvė*, *geltongūžė*, *baltaguřklė*, *baltabuřnė*, *baltašiknė*, *geltonmařgė*, *mėlynmařgė*, *margóji*. Iš kai kurių pavadinimų matyti, jog kielės mėgsta galvijų kaimynystę, sukiojasi

² Dėl šio slavų kalbų žodžio etimologijos žr. Ф а с м е р М. *Этимологический словарь русского языка* 3, Москва: 1971, 283.

apie bandas: *karvākielē, bandōs kielē, baņdkielē, kumelkielīkē*.

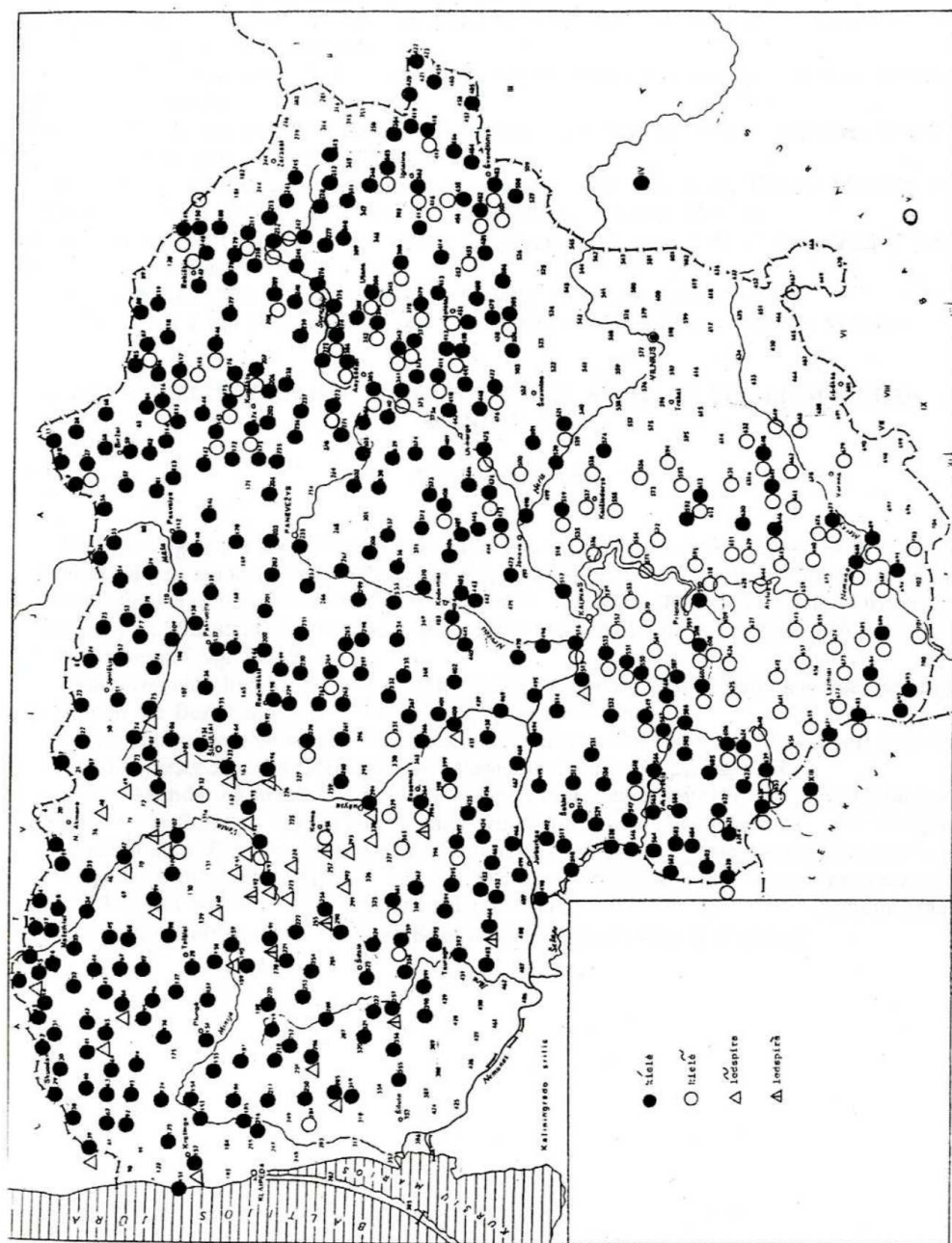
Kalbėti apie kielės rūšių pasiskirstymą tarmėse sunkoka, nes minėtosios rūšys užrašytos iš įvairių lietuvių kalbos ploto vietų. Išimtį sudaro *bandōs kielē* arba *baņdkielē*, žinoma tik šiaurės žemaičių. Rečiau pasitaikančios rūšys užrašytos: Aukštadvaryje (Panevėžio raj.) ir Šiluose (Panevėžio raj.) – *širmóji*, Sintautuose (Šakių raj.) – *šémóji*, Vilkaviškyje – *sidabrinē*. Mažiausiai rūšių pavadinimų užrašyta iš Žemaitijos. Kai kur kielės dar skirstomos į namines ir laukines: *laukinē* – pilkoji, *naminė* – geltonoji (Virškopėnai, Papilys, Biržų raj.). Ne visi apklauso atsakytėjai skiria kielės rūšis.

Nuolat matydamas kielę besisukiojančią apie savo namus, tvartus, galvijus, stebėdamas jos elgesį, žmogus dažnai save palygina su ja: *ko čia šokinėjį, kaip kielē* (neduodi ramybės) (LKŽ V 748); *burčija kaip kielē prieš lietų* (LKŽ kartoteka); *nenulaikai uodegos kaip kielē* (Kazlų Rūda). Turint galvoje kielės mažumą ir laibumą, apie menką, ploną žmogų pasakoma: *tai jau dideliai kielingas vyras, jei nė pūro avižų nepaneš(a)* (LKŽ V 748); apie žmogų plonom kojom – *kielakojis, kielablauzdis* (LKŽ V 748); apie ploną merginą – *kielarūrē* (LKŽ kartoteka), o Pilviškiuose (Vilkaviškio raj.) net ir keikiamasi: *mat jį kielės* (LKŽ V 748)! Vadokliuose užrašytas prietaras – iš kielės elgesio galima nuspėti nelaimę: Jeigu sutinki kur paukštį kielą, tai reikia sakyti „kiela viks, vadegėlą kvips“. Į katrą šoną atkreips uodegą, iš ten lauk nelaimės (LKŽ kartoteka).

Palyginus 1942–43 m. atsakymus su naujesniais, užrašytais po 1972 m., ir apibendrinant čia pateiktus duomenis, galima daryti kelias išvadas. Lietuvių kalbos plote labiausiai išplitę pavadinimai *kielē* ir *ledspira*. Iš daugelio vietų „Apklauso 1“ atsakytųjų nenurodyta, ar *ledspira* vartojama kaip paukščio kielės pavadinimas, ar tik kaip rūšis. Dėl kai kurių spragų nuo 1972 m. pildytose anketose sunku pasekti šių dviejų sinonimiškai vartojamų pavadinimų raidą tos pačios tarmės plote (iš daugelio vietų apskritai nėra atsakymų). Bet ir iš tų, gana fragmentiškų, duomenų matyti, kad visame tarmių plote vartojamas bendrinės kalbos pavadinimas *kielē* stumia iš vartosenos *ledspirą*. *Ledspira* po 1972 m. užfiksuota vos šešiuose punktuose: telšiškių rytiniame ir pietrytiniame pakraščiuose (Vegeriai, Raudėnai, Luokė) bei prie šio ploto besišliejančių varniškių viename punkte (Ginteniai). Bet, kaip minėta, naujesnieji duomenys nėra išsamūs. Iš retesnių pavadinimų minėtini šaknies *piemen-* variantai, vartoti Pietų Lietuvoje, bet jie taip pat beveik išstumti *kielės*. Pastaraisiais metais *piemenukē* užrašyta vieninteliame punkte – Alytaus rajone, Alovėje.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- DrŽ: Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- Fraenkel E. 1962: *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg-Göttingen: Carl Winter. Universitätsverlag.

1 pav. Kieles pavadinimai

- Ivanauskas T. 1964: *Lietuvos paukščiai* 3, Vilnius: Mintis.
- Karulis K. 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1, Rīga: Avots.
- Lietuvių 1985: Vanagas A., Maciejauskienė V., Razmukaitė M. *Lietuvių pavardžių žodynas*, Vilnius: Mokslas.
- Lietuvos 1963: *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Lietuvos 1976: *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas* 2, Vilnius: Mintis.
- LKŽ V, VII: *Lietuvių kalbos žodynas* 5, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959; 7: Mintis, 1966.
- LzŽ: Petrauskas J., Vidugiris A. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- Sabaliauskas A. 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Топоров 1980: Топоров В. Н. *Прусский язык. Словарь. И-К*, Москва: Издательство „Наука“.
- Vanagas A. 1970: *Lietuvos TSR hidronimų daryba*, Vilnius: Mintis.
- Vitkauskas V. 1976: *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas.

DIE BEZEICHNUNG DER BACHSTELZE (LIT. *KIELĖ*) IN DEN LITAUISCHEN MUNDARTEN

Zusammenfassung

Für das Vögelchen *kielė* (Bachstelze) mit dem langen beweglichen Schwanz ist in den litauischen Dialekten am weitesten die Bezeichnung *kielė* verbreitet. Im größten Teil des litauischen Sprachraumes hat dieses Wort eine feste Betonung – lit. *kielė* (1). Doch in vielen Ortschaften, besonders im Südosten Litauens, weist dieses Wort innerhalb seines Paradigmas eine wechselnde Betonung auf, vgl.: *kielė*.

In den žemaitischen Mundarten und den benachbarten im Gebiet Šiauliai werden neben lit. *kielė* noch die Bezeichnungen lit. *lėdspira*/*ledspira* gebraucht.

Außer diesen Bezeichnungen liegen auch Ableitungen von anderen Wurzeln vor: Ableitungen von lit. *piemen-* sowie Bezeichnungen slawischer Herkunft: *pliska*, *pliška*.

In den Mundarten liegen für die *kielė* – Arten viele Bezeichnungen vor, die sich nach der Farbe bzw. der Buntheit des Gefieders, nach dem Ort wo dieser Vogel lebt bzw. sein Nest flicht ausgerichtet sind. Der Vergleich der von Antanas Salys 1942–43 gesammelten Antworten auf die Fragen, die im Bogen „Apklausa 1“ / „Umfrage 1“ vorliegen, mit den neueren Antworten, die 1972 fixiert wurden, zeigt, daß im ganzen Mundartenraum das in der Gemeinsprache gebräuchliche Wort *kielė* alle übrigen Bezeichnungen dieses Vogels verdrängt.